

VƏTƏN MÜHARİBƏSİNƏ QƏDƏR AZƏRBAYCAN RESPUBLİKASININ GEOSİYASİ KODUNUN FORMALAŞMASINA NAXÇIVAN MUXTAR RESPUBLİKASININ TƏSİR İMKANLARININ QIYMƏTLƏNDİRİLMƏSİ

M.R.MUSAYEVA, N.A.MİRZƏYEVA

XÜLASƏ

Vətən müharibəsinə qədər olan dövrdə Azərbaycan Respublikasının öz geosiyasi kodunun əsas elementlərinin təmin edə bilməsində, beynəlxalq coğrafi əmək bölgüsündə müsbət saldolulı ticarət balansına nail ola bilməsində eksklav ərazi olan Naxçıvan Muxtar Respublikasının imkanları hərtərəfli və kompleks təhlil olunaraq qiymətləndirilmişdir.

Aparılmış təhlillər nəticəsində müəyyən edilmişdir ki, Vətən müharibəsinə qədər olan dövr ərzində Naxçıvan Muxtar Respublikasının Azərbaycan Respublikasının geosiyasi koduna təsir imkanları makroiqtisadi göstəricilər, xüsusən ümumdaxili məhsulda (ÜDM) onun xüsusi çəkisinin əvvəlki illərə nisbətən xeyli artması əsaslı təsir imkanlarını formalaşdırmış və bunun yüksələn tendensiyaya malik xətt üzrə perspektiv dinamikası müşahidə olunmuşdur.

Bundan başqa Muxtar Respublikasının Azərbaycan Respublikasının geosiyasi koduna perspektiv təsir imkanlarının bundan sonra daha yüksək olacağı, ilk dəfə model tənlik əsasında tərəfimizdən MR-da sənaye məhsulunun həcminin 2023-cü ildə 116,3%, 2025-ci ildə isə 125,7% artacağı hesablanmışdır ki, bu göstəricilər əsasında Azərbaycan Respublikasının geosiyasi koduna Muxtar Respublikanın təsir imkanlarının yaxın perspektivdə 1,2-1,3 dəfə artacağı proqnozlaşdırılmışdır.

Açar sözlər. Geosiyasi kod, Naxçıvan Muxtar Respublikası, geosiyasi mövqe, eksklav ərazi, siyasi-iqtisadi blokada, iqtisadi inkişaf indeksi.

OPPORTUNITIES OF THE NAKHCHIVAN AUTONOMOUS REPUBLIC ON THE FORMATION OF THE GEOPOLITICAL CODE OF AZERBAIJAN BEFORE THE PATRIOTIC WAR

M.MUSAYEVA, N.MIRZAYEVA

SUMMARY

The article comprehensively and thoroughly analyzes the opportunities of the Nakhchivan Autonomous Republic, which is an exclave territory, in ensuring the main elements of the geopolitical code of the Republic of Azerbaijan and achieving a positive trade balance in the international geographical division of labor, despite being in a state of war.

The analyzes revealed the ability of the Nakhchivan Autonomous Republic to influence the geopolitical code of Azerbaijan, to macroeconomic indicators, in particular its significant growth in GDP compared to previous years and its perspective upward trend.

In addition, it is envisaged to increase the perspective possibilities of the influence of the Autonomous Republic on the geopolitical code of the Republic of Azerbaijan before the patriotic war. For the first time, based on the model equation, we calculated that the volume of industrial production in the Autonomous Republic will increase 116.3% in 2023 and 125.7% in 2025. Based on these indicators, in the near future it is predicted that the influence of the Nakhchivan Autonomous Republic on the geopolitical code of the Republic of Azerbaijan will increase by 1.2-1.3 times.

Key words. Geopolitical code, Nakhchivan Autonomous Republic, geopolitical position, exclave territory, political-economic blockade, economic development index.

COĞRAFIYA FƏNNİNİN TƏDRISİNDƏ TƏFƏKKÜRÜN MÜXTƏLİF SƏVİYYƏLƏRİNİN FORMALAŞDIRILMASI İMKANLARI**N.S.SEYFULLAYEVA*****Bakı Dövlət Universiteti******neli57@rambler.ru***

Məqalədə məntiqi, tənqidi və yaradıcı təfəkkürün inkişaf etdirilməsini ifadə edən fellərin coğrafiya kurikulumunda istifadə olunması şərh olunur. Onların coğrafiya dərslərində tətbiq edilməsi təhlil edilir. Təfəkkürün inkişaf fellərinin şagirdlərin formalaşmasında əhəmiyyəti əsaslandırılır. Dərsin müxtəlif mərhələlərində tətbiq edilməsi imkanları araşdırılır.

Açar sözlər: məntiqi təfəkkür, tənqidi təfəkkür, yaradıcı təfəkkür, idrak, əqli proses, öyrənmə, inkişaf, mədəniyyət

Dünyada mövcud olan informasiyaların sürətlə artdığı bir zaman kəsiyində cəmiyyətin inkişaf istiqamətlərinə o cümlədən təhsilin məqsədlərinə münasibət dəyişir. Təhsil prosesində əvvəlkindən fərqli olaraq yaddasaxlamaya əsaslanan informasiyaların əzbərlənməsi deyil yeni dəyər və sərişələr-vətəndaş təfəkkürü, ana dili və hər hansı xarici dildə sərbəst ünsiyyət mədəniyyəti, tolerantlıq, kreativlik, riyazi və iqtisadi savad, ekoloji tərbiyə və digər bu kimi bacarıqlar təhsilin məqsədinə çevrilməkdədir. Problemin həlli üçün risk edən bilən, qərarlar qəbul edən, çevik və təşəbbüskar gənclərin formalaşdırılması XXI əsrin əsas tələbləridir. Sadalanan bacarıqların formalaşdırılması təhsil prosesində ənənəvi “hafizə üzərində qurulan” tədris prosesindən tam fərqli yeni bir yanaşma- özünəməxsus məzmun, forma və metodika tələb edir. Yeni yanaşma Azərbaycan təhsilində islahatların aparılması ilə müşayiət olunur. Bu isə təhsil sisteminin dünya təhsili ilə inteqrasiya olunmasına imkan verir. Dünyanın inkişaf etmiş təhsil sisteminə malik olan ölkələrinin əksəriyyətində təhsil humanist xarakterə malikdir. Belə ki, bu ölkələrdə təhsilin qarşısında duran ən müqəddəs vəzifə insan formalaşdırmaqdır. Bu vəzifəni yerinə yetirmək üçün təhsilin məzmunu müxtəlif zamanlarda dəyişikliklərə məruz qalmışdır. Uzun illər hafizə məktəbləri təhsil sistemlərində aparıcı rola malik olmuş, cəmiyyətə akademik biliklərin önəmli olması təbliğ edilmiş, biliklərin qiymətləndirilməsində informasiyaların həcmi əsas baza qəbul edilmişdir. Lakin zaman keçdikcə insanların düşüncə tərzini dəyişmiş, idrakın, düşüncənin daha dəyərli olması önə çıxmışdır. Müasir dövrdə dünyanın əksər ölkələrində

və o cümlədən Azərbaycan məktəbində təhsilin əsas funksiyası kimi “şagirdlərin əqli inkişafı məktəbin başlıca funksiyası” kimi qiymətləndirilir.

Şagirdlərin əqli inkişafı onların idrak fəaliyyətinin səviyyəsini əks etdirir. İdrak prosesinin fəallaşdırılması təlim prosesində çoxsalı problemlərin həlli üçün açar rolunu oynayır. İdrak - keçmişdə əldə edilən nailiyyətlərdən istifadə etməklə yeni biliyin istehsalıdır. “İdrak nəzəriyyəsi” terminini 1854-cü ildə şotland filosofu J.Ferryer daxil etmişdir. Bu nəzəriyyəyə görə idrakın mənbəyi insanı əhatə edən xarici aləmdir. İnsan ətraf mühitdə olanları- bağları, tarlaları, meşələri görür. Günəş istisini və işığını, havadakı rütubəti qavrayır, onu əhatə edən mühitdə olan canlıların, heyvanların, quşların səsini eşidir, bitkilərin, gül-çiçəklərin qoxusunu duyur. Eyni zamanda insan mövcud olan əşya və hadisələrini sadəcə qavramır. İnsan onlara fəal əməli surətdə təsir göstərir və idrak fəaliyyəti formalaşır. Məhz bu mərhələdə dərk etmə prosesi formalaşır. Dünyanın dərk olunması hissi idrakdan - duyğu və qavrayışlardan başlayır. Lakin duyğu və qavrayışdan alınan məlumatlar idrakın daha yüksək mərhələsinə yəni təfəkkürə ötürülür. Təfəkkür insanın qarşısında yeni məqsəd qoyması və onu açmağa doğru addımlaması fəaliyyəti ilə əlaqədardır. Bu yolla qazanılan faktiki materiallar məntiqi idrak pilləsində mücərrəd təfəkkürdə təhlil olunur, ümumiləşdirilir və nəticə çıxarılır. Çıxarılan nəticə praktikada yoxlanılır. Bütün qanunauyğunluqlar bu yolla öyrənilir və bu əsasda elm qanunları müəyyən edilir. Nəticədə idrak prosesinin inkişafı sxematik olaraq aşağıdakı kimi ifadə oluna bilər: ətrafda baş verənlərin canlı müşahidəsi → mücərrəd təfəkkür → praktika. Təlim prosesində şagirdlərin fəallığını təmin etməkdən ötrü ilk növbədə onların dərk etmə səviyyələrini idrak fazaları yəni düşünməyə yönəltmə dərk etmə, düşünmə üzrə nizamlamaq lazımdır.

Məlumdur ki 2006-cı ildən respublikada tətbiq edilən Milli kurikulum bütün fənlər o cümlədən coğrafiya fənni üzrə yeni təhsil proqramlarının (coğrafiya kurikulumu) tərtib edilməsi və onlar əsasında dərslərlərin tərtib edilməsinə başlanılmışdır. Fənn kurikulumlarının hazırlanmasında sadə quruluşlu “hafizə” məktəbindən idrak prosesinə əsaslanan daha müərkəb “təfəkkür” məktəbinə keçid mərhələsinin tələbləri nəzərə alınmışdır. Bu ilk növbədə məzmun standartlarında. Daha sonra coğrafiya dərslərlərində və nəhayət müəllimlərin tədris zamanı fəaliyyətində ifadə olunur.

Coğrafiya fənninin tədrisinin bazasının hər üç mərhələsində təfəkkürün dörd səviyyəsinin hər birinin öz yeri vardır. Hafizəyə əsaslanan ilkin baza öz əhəmiyyətini heç bir halda itirmir. Hafizə təfəkkürün aşağı pilləsidir. **Hafizə** mexaniki yaddasaxlamaya əsaslanır. Yaddasaxlamayı aşağıdakı fellərin köməyi ilə möhkəmləndirmək və qiymətləndirmək mümkündür: öyrən, əzbərlə, yadına sal, xəyalında canlandır, yadında saxla; danış, ifadə et; tap, siyahını tərtib et, sadala; təsdiqini tap (əsaslandır); düsturun köməyi ilə hesablayıb tap, hesabla; hər hansı bir kateqoriyaya aid et; göstər; modelin əsasında tərtib et; tərif et.

Hafizə idraka əsaslansa da şəxsiyyətin bütün parametrlərini əhatə edə bilmir. Bunu məntiqin müxtəlif səviyyələri əhatə edə bilər. Məntiq insanın

düzgün düşünə bilməsidir. Düzgün düşünmə insanın öz özü ilə mübahisə edə bilməsi nəticəsində formalaşır. Məntiq şagirdlərin idrakını inkişaf etdirməyə, onların intellektual səviyyələrini yüksəltməyə, bilik, bacarıq və vərdislərinin daha məzmunlu və ətraflı formalaşmasına xidmət edir. İdrak fəaliyyəti təfəkkürü formalaşdırır. Təfəkkür məqsədyönlü idrak prosesidir. İdrak fəaliyyətində məntiqi, tənqidi və yaradıcı təfəkkür inkişaf edə bilər.

Məntiqi təfəkkür həyatın bütün sahələrində insana lazım olan vərdəkdir. O, məlum olanları məchula doğru aparın prosesdir. Bəzi pedaqoqların fikrinə görə məntiqi təfəkkür daha çox dəqiq elmlərin tədrisində tətbiq olunur. Lakin məntiqi təfəkkürü ifadə edən fellər coğrafiya fənninin məzmun standartlarında uğurla tətbiq edilmişdir. Fellər aşağıdakılardır: təsvir et, müqayisə et, oxşarlıqları və fərqləri tap, təsnif et, qur, dəyişdir, hesabla, sadələşdir, müəyyən et, öz tərifini ver, əlaqəni aşkar et, sxem, qrafik, cədvəl düzəlt, tərtib et, davam et, təhlil et, izah et, şərh et, nəticə çıxar, səbəbi tap (səbəb, nəticə); ümumiləşdir, əsas ideyanı seçib ayır, mahiyyətini, mənasını ifadə et.

Təfəkkürün daha üst səviyyəsi tənqidi təfəkkürdür. **Tənqidi təfəkkür** əqli prosesin yeni üslubudur. Müqayisələr aparınla, yaxşını pisdən, düzü əyridən seçməklə obyektiv varlığı dərk etmək üçün tənqidi təfəkkürdən istifadə etmək tələb olunur. Tənqidi təfəkkür aşağıdakı fellərlə ifadə olunur: müxtəlif baxış nöqtələrindən qiymətləndir, əhəmiyyətini, rolunu qiymətləndir; meyarları müəyyən et, meyar cədvəlini tərtib et; səhvləri tap, faktları uydurmadan seçib ayır, mübahisəli məqamları aşkar et; tənqidi yanaş, düzgün olanı seç; ən mühüm predmetləri və hadisələri müəyyən et, əhəmiyyətini sübut et; öz ideyanı əsaslandır (sübut et); ən səmərəli yolu tap; məsləhət ver.

Coğrafiya fənninin məzmun standartlarında tənqidi təfəkkür felləri kifayət qədər tətbiq edilmiş və dərsliklərdə istifadə olunmuşdur. Bu isə şagirdlərin müstəqil düşünmə, fikirlərini sərbəst təqdim etmək və s. qabiliyyətlərinin inkişaf etməsi ilə nəticələnir.

Təfəkkürün ən yüksək səviyyəsi yaradıcı təfəkkürdür. **Yaradıcı təfəkkür** - kurikulum təliminin aparıcı ideyası olub, XXI əsr üçün qəbul edilən kompetensiyaların tərkib hissəsidir. Yaradıcı təfəkkür şagirdlərin kollektiv formada fəaliyyəti ilə layihələr qurması üçün düşüncələrinin təməlidir. Yaradıcı təfəkkür aşağıdakı fellərlə ifadə olunur: uydur (hekayə, situasiya, nağıl, musiqi, üsul); tərtib et, uydur (maket, model, sxem, qrafik, kitab); proqnoz ver, müqayisə et və analoqu tap, ixtira et, yarat, başqa obyektə göndər, yeni tətbiq üsulunu tap; dəyişikliklər et, yarat, yenidən tərtib et, dəyişikliklər etməklə yarat, quraşdır; yeni əsaslar üzərində təsnif et, yeni şəraitə uyğun hala gətir, tətbiq et (yeni şəraitdə); öz şəxsi izahını ver, problemi müəyyən et, fərziyyələr irəli sür; mübaligə et, minimuma endir; simvol (rənz) şəklində təsvir et.

**Coğrafiya fənninin məzmun standartlarında təfəkkür səviyyələri
baxımından təhlili (1- hafizə, 2 -məntiqi təfəkkür,
3- tənqidi təfəkkür, 4- yaradıcı təfəkkür)**

Məzmun standartları	Təfəkkür səviyyələri			
	1	2	3	4
VI sinif				
1.1.1. Qədim insanların Yer haqqında təsəvvürlərini şərh edir.		+		
1.2.1. Kainatdakı səma cismlərinin hərəkətini fərqləndirir.			+	
1.2.2. Yerin öz oxu və Günəş ətrafında hərəkətini təsvir edir və onun coğrafi nəticələrini təqdim edir.				+
1.3.1. Kartoqrafik təsvirlərdə istifadə olunan elementləri şərh edir.				+
1.3.2. Yaşadığı ərazinin planını tərtib edir.		+		+
2.1.1. Yerin daxili quruluşunu, relyefini və orada baş verən hadisə və prosesləri təsvir edir.				
2.1.2. İri relyef formalarını kontur xəritədə qeyd edir.		+		+
2.1.3. Yerin hava qatını şərh edir.				
2.1.4. Hava üzərində müşahidələr aparır, nəticələrini təqdim edir.				+
2.1.5. Yer səthində suyun paylanması şərh edir.		+		
2.1.6. Təbiətdə su dövrünün sxemini tərtib edir.				
2.1.7. Canlı aləmin müxtəlifliyinin səbəblərini şərh edir.				+
2.1.8. Ekskursiyalarda topladığı kolleksiyanı təqdim edir.		+		
3.1.1. Dünya xalqlarının fərqli xüsusiyyətlərini təsvir edir.		+		
3.1.2. Kontur xəritədə ilk yaşayış məntəqələrini qeyd edir.				+
3.2.1. Ölkələri müxtəlif əlamətlərinə görə müqayisə edir.				
3.2.2. Azərbaycanla həmsərhəd ölkələri kontur xəritədə qeyd edir.		+		+
3.2.3. İnsanların təsərrüfat fəaliyyətini şərh edir.				
3.2.4. Mənimsəmə iqtisadiyyatından istehsal iqtisadiyyatına keçidi sxematik təsvir edir.		+		+
3.2.5. Ətraf mühitdə çirklənməyə məruz qalmış ərazilərin fotoalbomunu hazırlayır.		+		+
VII sinif				
1.1.1. Kəşf və tədqiqatlar nəticəsində xəritədə baş verən dəyişiklikləri müqayisə edir.		+		
1.2.1. Səma cismlərinin bir-birinə təsirini və onun coğrafi nəticələrini əlaqələndirir.		+		
1.2.2. Yerin hərəkətinin nəticələrinə dair sadə hesablamalar aparır.		+		
1.3.1. Kartoqrafik elementləri fərqləndirir.		+		
1.3.2. Kartoqrafik elementlərə əsasən sadə hesablamalar aparır.		+		
2.1.1. Yer səthində relyefin müxtəlifliyinin yaranma səbəblərini şərh edir.		+		

2.1.2. Fiziki xəritələri təhlil edir.		+		
2.1.3. Atmosferdə baş verən hadisə və proseslərin materik və okeanlara təsirini şərh edir.		+		
2.1.4. Hava elementlərinə dair sadə hesablamalar aparır.		+		
2.1.5. Dünya okeanı və quru sularının fiziki-coğrafi xüsusiyyətlərini şərh edir.		+		
2.1.6. Kontur xəritədə dünya okeanının hissələrini qeyd edir.		+		
2.1.7. Biosferin daxili komponentlərinin qarşılıqlı əlaqəsini izah edir.				+
2.1.8. Torpaq tiplərini kontur xəritədə qeyd edir.		+		
3.1.1. Əhalinin regionlar üzrə paylanması şərh edir.				
3.1.2. Kontur xəritədə əhalinin sıx məskunlaşdığı əraziləri qeyd edir.		+		+
3.2.1. Ölkələri tipoloji xüsusiyyətlərinə görə təhlil edir.				
3.2.2. Xəritə üzərində ölkələri tipoloji xüsusiyyətlərinə görə qruplaşdırır.				+
3.2.3. Dünya təsərrüfatının quruluşuna təsir edən təbii və iqtisadi amilləri şərh edir.		+		
3.2.4. Dünya təsərrüfatının müasir modelinin sxemini tərtib edir.		+		
3.2.5. Təbiətdən istifadə zamanı ekoloji gərginlik zonalarının nomenklaturasını (siyahısını) tərtib edir.	+			+
VIII sinif				
1.1.1. Yeni elm sahələrinin yaranmasını izah edir.		+		
1.2.1. Günəş şüalarının Yer kürəsinə düşmə bucağının dəyişməsini hesablayır.		+		
1.2.2. Yer inkişafının coğrafi nəticələri ilə həyatın inkişafı arasındakı əlaqəni izah edir.		+		
1.3.1. Kartoqrafik təsvirlərin müxtəlifliyini, əhəmiyyətini izah edir.		+		
1.3.2. Kartoqrafik təsvirlər üzərində hesablamalar aparır.		+		
2.1.1. Litosfer təbəqələrinin hərəkətini müasir relyef formalarının yaranması ilə əlaqələndirir.		+		
2.1.2. Tektonik xəritələrdə litosfer təbəqələrinin hərəkətinin nəticələrini oxuyur.		+		
2.1.3. İqliməmələgətirən amilləri və dünyanın iqlimində baş verən dəyişiklikləri izah edir.		+		
2.1.4. Atmosfer hadisələrinə dair sxem və diaqramlar tərtib edir.		+		+
2.1.5. Dünya okeanında baş verən fiziki-kimyəvi və dinamik prosesləri təhlil edir.		+		
2.1.6. Okean sularının xüsusiyyətləri ilə bağlı hesablamalar aparır.		+		
2.1.7. Biosferin digər təbəqələr ilə əlaqəsini şərh edir.		+		
2.1.8. Təbii zonalər xəritəsini oxuyur.		+		
3.1.1. Əhalinin təbii və mexaniki hərəkətinin səbəblərini izah edir.		+		
3.1.2. Əhalinin təbii artımına görə hesablamalar aparır.		+		

3.2.1. Ölkələri inkişaf səviyyəsinə görə təhlil edir.				
3.2.2. Xəritə üzərində ölkələri inkişaf səviyyəsinə görə qruplaşdırır.		+		
3.2.3. Təsərrüfatın inkişafında təbii ehtiyatların rolunu qiymətləndirir.		+		
3.2.4. Təbii ehtiyatların təsnifatı sxemini qurur.			+	
3.2.5. Ekoloji problemlərin insan həyatına təsirini izah edir.		+		+
IX sinif				
1.1.1. Sivilizasiyaları coğrafi baxımdan təhlil edir.		+		
1.2.1. Yerin hərəkətinin cəmiyyətin inkişafındakı rolunu əsaslandırır.			+	
1.2.2. Vaxt və fəsil dəyişkənliyinə aid hesablamalar aparır.		+		
1.3.1. Kartoqrafik təsvirlərin cəmiyyətin inkişafında əhəmiyyətini izah edir.				
1.3.2. Kartoqrafik elementlər əsasında topoqrafik xəritələri oxuyur.		+		
2.1.1. Yer qabığında baş verən hadisə və proseslərin iqtisadi həyata təsirini dəyərləndirir.		+		
2.1.2. Geoloji xarakterli tematik xəritələri oxuyur.			+	
2.1.3. Atmosferdə baş verən hadisə və proseslərin iqtisadi həyata təsirini təhlil edir.		+		
2.1.4. İqlim xəritələrini oxuyur, nəticələrini təqdim edir.		+		
2.1.5. Hidrosferin iqtisadi həyata təsirini izah edir.				+
2.1.6. Kontur xəritədə hidroehtiyatların yerləşməsinə qeyd edir.		+		
2.1.7. İqtisadiyyatın inkişafında bioehtiyatların və alternativ enerji ehtiyatlarının rolunu qiymətləndirir.				+
2.1.8. Yaşadığı ərazinin təbii komponentlərinə dair topladığı məlumatları təqdim edir				
3.1.1. Əhalinin artım dinamikasını ölkələrin iqtisadi inkişaf səviyyəsi ilə əlaqələndirir.			+	
3.1.2. Topladığı məlumatlar əsasında hesablamalar aparır.				+
3.2.1. Ölkələrin inkişafını tarixi-coğrafi baxımdan təhlil edir.		+		
3.2.2. Tarixi-coğrafi regionları kontur xəritədə qeyd edir.				
3.2.3. Təsərrüfat sahələrinin səciyyəsinə verir.		+		
3.2.4. Təsərrüfat sahələrinin yerləşməsinin əlaqə prinsiplərinin sxemlərini qurur.		+		+
3.2.5. Ətraf mühitdə yaranmış ekoloji vəziyyəti qiymətləndirir.				
	+		+	+
X sinif				
1.1.1. Coğrafi hadisə və proseslərin öyrənilməsində təbiət elmlərinin qarşılıqlı əlaqəsini əsaslandırır.				+
1.2.1. Yerin və digər səma cismlərinin əmələ gəlməsinə dair məlumatlar təqdim edir.				+
1.2.2. Yerin hərəkətinin təbiətə olan təsirini riyazi üsullarla əsaslandırır.				+
1.3.1. Kartoqrafik proyeksiyalar zamanı yaranan təhrifləri əsaslandırır.				+

<p>1.3.2. Kartoqrafik təsvirlər zamanı yaranan təhriflərə aid hesablamalar aparır.</p> <p>2.1.1. Yer qabığına dəyişikliklərə dair proqnozlar verir.</p> <p>2.1.2. Geoxronoloji cədvəli oxuyur.</p> <p>2.1.3. İqlim dəyişməsinə və iqlim ehtiyatlarından istifadəyə dair təqdimatlar edir.</p> <p>2.1.4. İqlim göstəricilərinə əsasən hesablamalar aparır.</p> <p>2.1.5. Quru sularının xüsusiyyətlərinə dair layihələr hazırlayır, təqdim edir.</p> <p>2.1.6. Quru sularının xüsusiyyətlərinə dair hesablamalar aparır.</p> <p>2.1.7. Coğrafi təbəqənin qanunauyğunluqlarını izah edir.</p> <p>2.1.8. Coğrafi təbəqənin sxemini qurur.</p> <p>3.1.1. Əhalinin təbii artımının yaratdığı problemləri təhlil edir.</p> <p>3.1.2. Əhalinin sıxlığını hesablayır, nəticələrini təqdim edir.</p> <p>3.2.1. Ölkələrin geosiyasi mövqeyini qiymətləndirir.</p> <p>3.2.2. Siyasi münaqişələrin xəritədə yaratdığı dəyişiklikləri qeyd edir.</p> <p>3.2.3. ETİ-nin təsərrüfatların ərazi və sahəvi strukturuna təsirini qiymətləndirir.</p> <p>3.2.4. ETİ-nin təsərrüfat sahələrinə təsiri sxemini qurur.</p> <p>3.2.5. Qlobal ekoloji problemlərin yaranmasında antropogen təsirin rolunu qiymətləndirir.</p>	+	+		+
<p>XI sinif</p> <p>1.1.1. Coğrafi hadisə və proseslərin cəmiyyətin həyatına təsiri ilə bağlı tədqiqatlar aparır və nəticələrini təqdim edir.</p> <p>1.2.1. Yer in hərəkətinin coğrafi nəticələrinin regionlar üzrə iqtisadiyyata təsirini əsaslandırır.</p> <p>1.2.2. Yer in hərəkətinin coğrafi nəticələrini iqtisadi cəhətdən qiymətləndirir.</p> <p>1.3.1. Xəritələrdə təsərrüfatın yerləşməsi qanunauyğunluqları və anomaliyalarına dair məruzə və referatlar hazırlayır.</p> <p>1.3.2. Kartoqrafik təsvirlər əsasında hər hansı ərazinin fiziki-iqtisadi təsvirini verir.</p> <p>2.1.1. Ərazilərin tektonik quruluşunun və təbii proseslərin ölkələrin iqtisadiyyatında rolunu izah edir.</p> <p>2.1.2. Mineral ehtiyatların istifadəsinin proqnozlarına dair hesablamalar aparır.</p> <p>2.1.3. Atmosfer hadisələrinin yaratdığı ekoloji problemlərə dair məlumat və təqdimatlar hazırlayır.</p> <p>2.1.4. İqlim xəritəsinə əsasən hər hansı ərazinin iqlim şəraitini təhlil edir.</p> <p>2.1.5. Hidrosferdəki təbii sərvətləri iqtisadi və ekocoğrafi cəhətdən qiymətləndirir.</p> <p>2.1.6. Hidrosferin ekoloji cəhətdən gərgin ərazilərini kontur xəritədə qeyd edir.</p> <p>2.1.7. Bioloji ehtiyatlardan istifadəyə dair proqnozlar verir.</p>	+	+	+	+

2.1.8. Bioloji ehtiyatlara dair hesablamalar aparır.				
3.1.1. Əhalinin tərkibini təhlil edir.				
3.1.2. Əhalinin tərkibinə aid sxemlər, diaqramlar hazırlayır.		+		+
3.2.1. Beynəlxalq inteqrasiyanın ölkələrin siyasi həyatında rolunu qiymətləndirir.		+		
3.2.2. Xəritə üzərində inteqrasiyaya aid olan ölkələri qruplaşdırır.				+
3.2.3. Beynəlxalq iqtisadi münasibətlərin ölkələrin inkişafındakı roluna dair təqdimatlar edir.			+	
3.2.4. İqtisadi göstəricilərə əsasən hesablamalar aparır, sxem və diaqramlar qurur.		+		+
3.2.5. Cəmiyyətin sosial-iqtisadi inkişafında ekoloji tarazlığın qorunmasını proqnozlaşdırır.				+

Cədvəlin təhlilindən görmək olar ki:

- Coğrafiya kurikulumunda hafizə bacarıqlarının inkişafına yönəlmiş alt standartların sayı minimum səviyyədədir (cəmi 3 alt standart);
- Məntiqi təfəkkürü inkişaf etdirən fəaliyyət üstünlük təşkil edir (120 alt standartın 63-ü);
- Tənqidi təfəkkürü inkişaf etdirən bacarıqlar (13 fəaliyyət) əsasən yuxarı siniflərdədir;
- Yaradıcı təfəkkür inkişaf etdirən bacarıqlar (41 -dir) sayına görə məntiqi inkişafdən geri qalır və siniflər üzrə qeyri-bərabər paylanmışdır.
- Təfəkkürün səviyyələri üzrə bacarıqların siniflər üzrə nisbətində uyğunluq pozulmuşdur.

Məzmun standartlarının müəyyən vaxtdan bir təkmilləşdirilməsi vacib şərtidir. Standartların yenidən tərtib edilməsində təfəkkürün müxtəlif səviyyələr üzrə paylanmasında müəyyən sistemin yaradılması məqsədəuyğundur.

Cədvəl 2

**Siniflər üzrə məzmun standartlarının
təfəkkürün səviyyələrinə uyğun tərtib edilməsi**

Sinif	Təfəkkür səviyyələri (% ilə)			
	Hafizə	Məntiqi	Tənqidi	Yaradıcı
VI	30	30	20	20
VII	25	25	25	25
VIII	15	25	30	30
IX	10	20	35	35
X	5	15	40	40
XI	5	10	40	45

Təfəkkürün səviyələri üzrə bacarıqların şagirdlərin yaş səviyyəsinə uyğun olaraq paylanması qiymətləndirmə standartlarının düzgün tərtib edilməsinə müsbət təsir edir. Sistemli olaraq məzmun standartlarının dərslik mövzularında reallaşdırılması onların daha oxunaqlı olmasına imkan yarada bilər.

ƏDƏBİYYAT

1. AR- də ümumi təhsilin dövlət standartları. Azərbaycan Respublikası Təhsil Nazirliyi, 2012, 2020
2. Coğrafiya fənni üzrə təhsil proqramı (kurikulum). Azərbaycan Respublikası Təhsil Nazirliyi, 2012
3. Həsənov İ.O., Rüstəмова A.X., Babayeva N.Ə. Kurikulum, metodika, pedaqogika. TAIM, 2020
4. Əlizadə Ə.Ə. Müasir Azərbaycan məktəbinin psixoloji problemləri. Bakı: Pedaqogika. 2004

ВОЗМОЖНОСТИ ФОРМИРОВАНИЯ РАЗНЫХ УРОВНЕЙ МЫШЛЕНИЯ В ПРЕПОДАВАНИИ ГЕОГРАФИИ

Н.С.СЕЙФУЛЛАЕВА

РЕЗЮМЕ

В статье объясняется использование глаголов, выражающих развитие логического, критического и творческого мышления в курикулуме по географии. Анализируется их применение в учебниках географии. Обоснована важность использования глаголов, развивающих мышление в формировании учащихся. Изучаются возможности применения на разных этапах урока.

Ключевые слова: логическое мышление, критическое мышление, творческое мышление, познание, мыслительный процесс, обучение, развитие, культура

POSSIBILITIES OF FORMING DIFFERENT LEVELS OF THINKING IN TEACHING GEOGRAPHY

N.S.SEIFULLAEVA

SUMMARY

The article explains the use of verbs expressing the development of logical, critical and creative thinking in the curriculum of geography. Their application in geography textbooks is analyzed. The importance of using verbs that develop thinking in the formation of students has been substantiated. The possibilities of application at different stages of the lesson are studied.

Keywords: logical thinking, critical thinking, creative thinking, cognition, mental process, learning, development, culture.